

Transitieanalyse

Economische transitie: De kosten en baten van (n)iets doen

Martijn Bart, Björk Johannes, Derk Loorbach, 2026

Inhoudsopgave

1.	Historisch perspectief; het BBP als “de economie”	3
2.	Het huidige regime	4
3.	Risico’s en kosten	5
4.	Veelheid aan perspectieven, gedeeld kompas?	6
5.	De nieuwe economie vanuit de praktijk en de baten van iets doen	9
6.	Kennis-in-Actie	12
7.	Crutzenworkshop	13
8.	Bronvermelding	15

Naar aanleiding van gesprekken tussen het KIN en een groot aantal (klimaat)kennisbureaus is het KIN in 2025 begonnen met een traject rondom “de kosten van niets doen”. Klimaatmaatregelen kosten geld, maar het is inmiddels evident dat het huidige beleid (of het gebrek daaraan) nog duurder gaat uitpakken. Over dit thema is in april 2025 bij de KNAW een bijeenkomst georganiseerd met een aantal stakeholders vanuit o.a. wetenschap, beleid, verzekeraars en de financiële wereld, waar verschillende vervolgstappen uit zijn voortgekomen. Een van deze vervolgstappen is een transitieprogramma van het KIN rondom het thema “de nieuwe economie”. [Economische transitie: de kosten en baten van \(n\)iets doen - Het KIN](#). Dit programma organiseren we vanuit de hypothese dat we in onze huidige economie onherroepelijk tegen grenzen aan (gaan) lopen op allerlei vlakken, terwijl er economische alternatieven zijn die, zowel financieel als in andere dimensies, veel opleveren. De onderbouwing voor deze hypothese is terug te vinden in de onderstaande transitieanalyse. Tijdens de Crutzenworkshop (28&29 januari 2026) zullen we onderzoeken hoe eenieder zich verhoudt tot deze transitie, en een eerste stap zetten in de richting van transitie-interventies die de potentie van de gewenste transitie in de praktijk laten zien.

1. Historisch perspectief; het BBP als “de economie”

In de naoorlogse decennia is “economische groei” centraal komen te staan in ons denken over maatschappelijke ontwikkeling. Het kleurt de nieuwsmedia, en ons economisch denken beïnvloedt in sterke mate politiek beleid en ons eigen dagelijks handelen. Sinds grofweg de Tweede Wereldoorlog stellen we “de economie” voornamelijk gelijk aan BBP en geld.¹ Groeit het BBP, dan zeggen we dat de economie groeit en dat dat goed is. Deze gedachte is verankerd geraakt in politieke, maatschappelijke, en economische instituties. Maar omdat het BBP vooral een maat is die kwantitatieve output meet, blijven veel (positieve en negatieve) effecten van BBP-groei op ecologie en samenleving buiten beeld. Illustratief is een grove mondiale schatting die vaststelt dat twee derde van alle bedrijfswinsten ten koste gaat van mens en milieu.²

Omdat BBP-groei centraal is komen te staan als belangrijkste doel van onze economie, hebben we ons economische systeem in toenemende mate daarop ingericht. In dit proces zijn we het onderscheid tussen de reële economie (de productie en consumptie van goederen en diensten) en de financiële economie (geldstromen, leningen en beleggingen) steeds meer uit het oog verloren. Belangrijke historische keerpunten in dit proces waren het loslaten van de gouden standaard (de koppeling van de dollar aan de goudprijs) na de Bretton Woods-afspraken³ en het afschaffen van de Glass-Steagall Act⁴. Geld werd fiduciair, gebaseerd op vertrouwen in plaats van fysieke dekking, en commerciële banken mochten hun traditionele kredietverlening combineren met risicovolle handels- en beleggingsactiviteiten. Hierdoor kon het financiële systeem extreem groeien en kregen banken de ruimte om ook via kredietverlening zelf geld te creëren. Vanuit een financieel perspectief is dit opmerkelijk succesvol gebleken: de hoeveelheid geld en financiële activa is de afgelopen decennia exponentieel gegroeid.^{5,6,7} Het resultaat van deze, en andere historische keuzes, is echter ook een financiële sector die vele malen groter is dan de reële economie en die primair gericht is op het vergroten van financiële rijkdom. En ondertussen is de relatie met werkelijke productiecapaciteit van mens en natuur afgenomen en ontstaat er steeds meer ongelijkheid.^{8,9} De belangrijkste les uit de geldgeschiedenis is dan ook dat de inrichting van het geldstelsel nooit neutraal of natuurlijk is. Ze wordt vormgegeven door, en is altijd onderdeel van, een complex sociaaleconomisch systeem.¹⁰

De logica van financiële groei en rijkdom is dat het zich concentreert bij degenen die het al hebben omdat kapitaal rendement op kapitaal oplevert (via rente, aandelen, vastgoed) terwijl mensen zonder vermogen afhankelijk zijn van arbeid, die minder snel in waarde stijgt.¹¹ Tegelijkertijd lijkt financiële groei waarde te creëren, maar vaak gebeurt dat door kosten naar elders of later te verschuiven (bijvoorbeeld gezondheidsschade door PFAS, microplastics en pesticiden, of ecologische schade door extractie in de global south).^{12,13,14} De rijkste 0.001% van de wereld bezit inmiddels drie keer meer dan de onderste helft van de wereldbevolking, en dit verschil groeit.¹⁵ Deze ongelijkheid is direct

gekoppeld aan milieuproblematiek omdat de rijkste 10% verantwoordelijk is voor 77% van de mondiale uitstoot.¹⁶ Zo is, mede dankzij het financiële stelsel, ons huidige economische systeem vooral verworden tot een collectieve hypotheek op de toekomst: verdere economische groei is alleen mogelijk door voortdurend beslag op onze leefomgeving, collectieve voorraden en sociaal kapitaal.

Dat het zover is gekomen is opvallend omdat “economie” historisch gezien juist het best begrepen kan worden als *gemeenschapkunde*. Hierbij draait het om vragen als “wat hebben we collectief nodig voor een goed leven nu en in de toekomst”, en wat willen we daarvoor produceren, hoe, en voor wie?”¹⁷ De geschiedenis laat zien dat gemeenschappen deze vragen op talloze manieren hebben beantwoord. Lang voordat er geld was, bestonden er al schulden en vormen van handel en wederkerigheid¹⁸. Ook hedendaagse voorbeelden, zoals de Māori-economie, laten zien dat economie en welzijnsdenken nauw verweven kunnen zijn, zelfs binnen een context waarin “gewoon” geld verdiend wordt.¹⁹ Door globalisering en culturele homogenisering is de diversiteit van perspectieven echter steeds verder versmald en inmiddels zijn we uitgekomen bij een dominante wereldeconomie gebaseerd op groei door extractie, privatisering van gemeenschapsgoederen, efficiëntie- en kortetermijndenken, en een strikte scheiding tussen ecologie, economie en samenleving.²⁰ Dit steunt op (neoklassieke) aannames die dogma’s zijn geworden (zoals “trickle-down economics”, het mensbeeld van de *homo economicus* en het bbp als maatstaf voor vooruitgang), op kennis die inmiddels achterhaald is, en op instituties die op basis van omstandigheden in een ander tijdperk zijn ingericht en gegroeid, maar niet meer passen bij de huidige context.^{21,22,23,24}

2. Het huidige regime: een publiek-private BV gericht op groei en innovatie op de korte termijn

Sinds de neoliberalisering in de jaren tachtig is een dominant economisch regime ontstaan waarin staat, bedrijfsleven en kennisinstellingen steeds nauwer met elkaar zijn verweven.^{25,26,27} Samen dragen zij een systeem dat formeel is gericht op stabiliteit, economische groei, en innovatie²⁸, maar dat in de praktijk vooral de vorming van monopolies en oligopolies bevordert^{29,30,31,32} omdat deze de hoogste en meest zekere rendementen voor aandeelhouders opleveren. Uit de economische geschiedenis blijkt echter dat zodra een monopolie of duopolie eenmaal is gevestigd, de prikkel tot innovatie vaak juist afneemt,³³ en historisch gezien waren zowel de radicaalste critici van het kapitalisme (Vladimir Lenin) als de radicaalste voorstanders ervan (Friedrich Hayek) het er over eens dat monopolies gelijkstonden aan onderdrukking.³⁴ Stabiliteit blijkt binnen dit regime dan ook geen vanzelfsprekendheid: sinds de jaren negentig volgen financiële, economische en maatschappelijke crises elkaar in hoog tempo op, waarbij telkens noodmaatregelen worden ingezet die op korte termijn verlichting bieden, maar tegelijkertijd de kiemen leggen voor nieuwe en diepere vormen van instabiliteit.^{35,36}

Om het huidige, onterecht als stabiel beschouwde regime te kunnen handhaven is de rolverdeling helder: publieke instellingen creëren infrastructuur, nemen risico’s en subsidiëren innovatie, terwijl de opbrengsten systematisch worden geprivatiseerd.³⁷ Winsten vloeien naar aandeelhouders en kapitaalmarkten, terwijl de kosten van klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en gezondheidsschade naar de samenleving worden doorgeschoven.³⁸ De miljardensteun aan banken tijdens crises, en de structurele subsidies voor fossiele en energie-intensieve sectoren zijn geen incidenten maar structurele uitingen van dit regime.³⁹ Bedrijven sturen op aandeelhouderswaarde in plaats van langetermijnbelang, en innovatie functioneert vooral als vehikel voor nieuwe markten en financiële producten. Zelfs overheden en kennisinstellingen zijn ingericht op fragmentatie, risicomanagement en compliance, wat het bestaande model optimaliseert zonder dat fundamentele vragen over richting van “vooruitgang” of duurzaamheid gesteld worden.^{40,41,42}

Dit regime wordt verder gelegitimeerd door een culturele context van individualisering, polarisatie en fragmentatie. De vrijheid van consumptie is de dominante norm, en wordt institutioneel

gestimuleerd. Daar waar overheden inzetten op duurzaamheid, doen ze dat vaak vooral via innovatie en verbetering zonder de fundamenteën van groei ter discussie te stellen. Burgers worden vooral aangesproken als consumenten die hun individuele verantwoordelijkheid moeten nemen (minder vliegen, korter douchen, bewuster consumeren)⁴³ terwijl collectieve oplossingen en structurele machtsverschuivingen systematisch buiten beeld blijven. Het narratief van een onvermijdelijke trade-off tussen economie en klimaat fungeert hierbij als ideologisch schild: het suggereert dat vooruitgang altijd meer groei vereist, ook als die groei de kern van het probleem vormt. Hoewel sommigen pleiten voor het idee dat economische expansie en ecologische duurzaamheid samengaan ("groene groei"), tonen recente analyses aan dat economische groei op mondiale schaal fundamenteel beperkt is door planetaire grenzen.⁴⁴ Efficiëntieverbeteringen en technologische innovatie kunnen de ecologische voetafdruk weliswaar lokaal of tijdelijk verkleinen⁴⁵, maar de totale druk op biodiversiteit, grondstoffen en klimaat neemt bij voortdurende groei onvermijdelijk toe⁴⁶. Groene groei bestaat daarmee vooral als retorisch concept, dat het dominante systeem legitimeert zonder structurele verandering te realiseren.⁴⁷

Vanuit een transitieanalyse-perspectief is dit regime een schoolvoorbeeld van lock-in. Beleid, marktdynamieken en culturele normen zijn zo op elkaar afgestemd dat ze elkaar voortdurend versterken, in stand houden en gezamenlijke weerstand tegen verandering creëren. Het resultaat is een systeem dat zichzelf legitimeert door de belofte van verbetering, maar de voorwaarden voor echte transformatie blokkeert. Wat geproduceerd wordt, is vooral tijdswinst voor het bestaande model: relatieve verbeteringen die verdere groei mogelijk maken, of, in het slechtste geval, uitstel van het onvermijdelijke.

3. Risico's en kosten

Inmiddels stapelen de systeemcrises zich in rap tempo op: klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit, gezondheids crisissen, water- en bodemstress, toenemende ongelijkheid en maatschappelijke onrust. Een recente meta-analyse identificeerde maar liefst 58 cruciale crises die zich tegelijk manifesteren op zes fundamentele gebieden; ecologie, technologie, politiek, economie, ethiek en menselijke existentie, en benadrukt hoe verweven deze problemen zijn.⁴⁸ Deze crises zijn niet langer abstracte toekomstscenario's, maar steeds vaker voelbaar in de vorm van extreme weersomstandigheden, pandemieën, migratiedruk, voedselonzeekerheid en geopolitieke instabiliteit, en vertalen zich onvermijdelijk in financiële kosten op wereldschaal. Recent onderzoek van de ECB laat zien dat 75% van de leningen van financiële instellingen, en 72% van de activiteiten van alle andere bedrijven 'zeer afhankelijk' zijn van een of meer ecosystemen. En deze afhankelijkheid vertaalt zich, niet geheel verrassend, naar allerlei directe kostenposten.^{49,50}

De economische schade van klimaatverandering is al enorm én groeit snel. In de Europese Unie alleen hebben klimaat- en weegerelateerde extremen tussen 1980 en 2022 geleid tot economische verliezen van meer dan €650 miljard, waarvan ongeveer €170 miljard in de laatste vijf jaar⁵¹, en waren in 2025 de macro-economische verliezen door hittegolven, droogte en overstromingen geraamd op €43 miljard, met oplopende prognoses tot €126 miljard in 2029⁵². In de landbouwsector van de EU zijn de huidige jaarlijkse verliezen door klimaatgevaaren gemiddeld €28 miljard per jaar en kunnen die tegen 2050 in rampjaren oplopen tot meer dan €90 miljard per jaar.⁵³ In de gebouwde omgeving in Nederland kan het totale schadebedrag van funderingsproblematiek alleen al, oplopen tot €54 miljard.⁵⁴ Mondiaal gezien waarschuwen toponderzoekers dat de monetaire schade door klimaatverandering tegen 2050 kan uitkomen op schattingen rond \$38 biljoen per jaar als er geen doeltreffende mitigatie plaatsvindt, een niveau dat vele malen hoger is dan wat nodig zou zijn om de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs te halen, en dit is nog een conservatieve schatting waarbij kantelpunten en andere keteneffecten beperkt zijn ingecalculleerd.^{55,56}

Daarnaast zijn de fysieke risico's voor bedrijven aanzienlijk; analyses van de grootste beursgenoteerde ondernemingen tonen dat de jaarlijkse kosten door fysieke klimaatrisico's richting \$1,2 biljoen per jaar kunnen lopen tegen 2050.⁵⁷ Deze financiële lasten manifesteren zich niet alleen in directe schade, maar ook in hogere verzekeringspremies, stijgende voedselprijzen (zo heeft extreme hitte in 2022 de Europese voedselprijzen met circa 0,7 procentpunt doen stijgen volgens de Europese Centrale Bank)⁵⁸, in inkomensverliezen⁵⁹, en verstoring van productieketens. Bovendien laat de EEA ook zien dat in veel landen meer dan 50% van de schade onverzekerd is⁶⁰, hetgeen druk zet op premies en publieke herstelkosten. De omvang van deze kosten benadrukt dat de klimaatcrisis niet alleen een ecologische uitdaging is, maar ook een diepgaande economische én financiële crisis waarvan de impact reeds vandaag voelbaar is en de echte kosten bij ongewijzigd beleid exponentieel zullen toenemen. Dit beeld wordt niet alleen bevestigd door de wetenschap, maar ook door centrale banken, verzekeraars, accountants, publieke instellingen en strategische adviesbureaus die waarschuwen voor onhoudbare schade aan economie en samenleving.^{61,62,63,64,65,66,67,68,69,70,71,72}

En hoewel de exacte omvang van de monetaire schade uiteenloopt — met ramingen die variëren van honderden miljarden tot biljoenen per jaar — is er één conclusie al sinds *The Stern Review* van 2006 onomstotelijk: niets doen is vele malen duurder dan tijdig en adequaat handelen ("iets doen"), zowel op het vlak van klimaatmitigatie als adaptatie.⁷³ Voorbeelden van de baten van iets doen blijken onder andere uit een recent TNO-rapport in opdracht van Nederlandse Vereniging Duurzame Energie (NVDE) dat laat zien dat een duurzamer energiesysteem ons beter beschermt tegen prijsschokken.⁷⁴ Zonder zon en wind waren de energierekeningen de afgelopen jaren nóg hoger geweest. En volgens het IEA leverden wind en zon in de EU tussen 2021 en 2023 al €100 miljard aan besparingen op.⁷⁵ Toch is de totale problematiek 20 jaar na de Stern review slechts groter geworden, ondanks dat ons inzicht in de mogelijke risico's en kosten is toegenomen: we naderen een punt waarna de schade de mogelijkheden om deze op te vangen of te repareren overstijgt en de economie dus failliet is. Toch blijven politieke en beleidsmatige doorbraken grotendeels uit. Dat komt niet alleen doordat overheid en bedrijfsleven gevangen zitten in het eerder geschetste regime van korte-termijn logica en wederzijdse afhankelijkheden, maar ook omdat analyses vaak tekortschieten in drie cruciale dimensies: voor wie zijn de kosten of baten (burgers, bedrijven, staten, toekomstige generaties)? Wanneer vallen ze (direct of pas over decennia)? En op welke dimensie spelen ze zich af (financieel, ecologisch, sociaal of moreel)? Juist doordat deze vragen onvoldoende worden gesteld – laat staan beantwoord – verschuift de rekening telkens naar groepen in kwetsbare posities, toekomstige generaties en het mondiale ecosysteem, terwijl de status quo ogenschijnlijk wordt behouden.

4. Veelheid aan perspectieven, gedeeld kompas?

Het inzicht dat oneindige groei op een eindige planeet onmogelijk is, is al zo oud als de Club van Rome (1972).⁷⁶ Tegelijkertijd is de geschetste lock-in hardnekkig gebleken: hoe groter het bewijs dat volharden in economische groei tot enorme schade leidt, hoe steviger het politieke en maatschappelijke verzet tegen verandering lijkt te worden. De kosten van niets doen lopen op, en de vraag hoe we uit de groei komen wordt steeds dwingender. Recente doorrekeningen van de modellen van de club van Rome schetsen dat we vrijwel exact op het in 1972 voorspelde scenario zitten dat ons richting economische ineenstorting stuurt.^{77,78}

Vanuit transitieperspectief zijn er dan ook allerlei redenen om aan te nemen dat de wal het schip aan het keren is. Een transitie is een proces waarin een gevestigd regime (in dit geval dat van economische groei) te maken krijgt met sterk veranderende omstandigheden waaraan het zich steeds minder goed kan aanpassen.⁷⁹ Klimaatverandering, geopolitiek, vergrijzing en digitale disruptie zijn allemaal trends die de fundamenten van economische groei (geworteld in fossiele extractie) bedreigen. Dit is allereerst al terug te zien in de economische groei zelf, die zowel volgens de OECD als de Wereldbank wereldwijd steeds meer terug begint te lopen.^{80,81} Extreme voorbeelden hiervan zijn Japan, waar de groei al stilstaat vanaf de jaren '90⁸², de lonen in het VK die sinds 2008 volledig gestagneerd zijn⁸³,

en ook het Nederlandse BBP dat in 2023 maar 0,2% groeide⁸⁴. Volgens de Monitor Brede Welvaart van het CBS ging de groei die er was de afgelopen jaren bovendien ten koste van natuur, vrije tijd en sociale contacten.⁸⁵ Verder laat een grote hoeveelheid wetenschappelijk onderzoek zien dat de negatieve impact van BBP-groei op gezondheid en leefomgeving voor de gemiddelde burger steeds zwaarder begint te wegen terwijl de relaties tussen groei en werkgelegenheid, tussen groei en koopkracht van gewone werkenden, en tussen groei en welzijn steeds zwakker worden.^{86,87,88}

Tegelijkertijd neemt de veranderdruk ook toe: alternatieve concepten en gedachten winnen terrein. Zo presenteerde het PBL in de Ruimtelijke Verkenning 2023 verschillende toekomstscenario's voor de inrichting van Nederland in 2050 waarvan een van deze scenario's de naam 'Groen Land' draagt en een duidelijk postgroei perspectief schetst.⁸⁹ Volgens het PBL staat in deze toekomst het respecteren van ecologische grenzen bovenaan, ook als dit ten koste gaat van de vrijheid om te consumeren. In deze benadering moeten we de focus verleggen van kwantitatieve groei (zoals consumptieve en economische groei) naar kwalitatieve groei (zoals de groei in biodiversiteit en geluk). Volgens de denktank Postgroei Nederland is het voor het eerst in 40 jaar dat een scenario van een adviesorgaan van de landelijke overheid expliciet gebaseerd is op postgroei-principes.⁹⁰ Verder zetten in de praktijk ook lokale overheden (o.a. gemeente Amsterdam) in op de donut-economie, mission economy, degrowth, wellbeing economy, en inheems economische principes zoals Ubuntu, en Buen Vivir, en onder consumenten is circulariteit, en minder of eerlijker consumptie in bepaalde kringen normaal aan het worden. Een recente studie laat bovendien zien dat er meer dan 735 organisaties verspreid over 35 Europese landen bezig zijn op het gebied van "de nieuwe economie".⁹¹

Postgroei is geen op zichzelf staand scenario, maar een benadering die een waaier aan mogelijke toekomstbeelden omvat. Net als bijvoorbeeld de donut-economie⁹² beschrijft zij vooral een bestemming: een economie die in evenwicht is met de draagkracht van de aarde, waarin besluiten collectief worden genomen en welvaart rechtvaardig wordt verdeeld. Het is een economie die expliciet is ontworpen om te kunnen floreren zonder voortdurende economische groei. Benaderingen zoals degrowth en de wellbeing economy⁹³ kunnen worden gezien als verschillende strategieën om die bestemming te bereiken.

Degrowth pleit voor een democratisch geplande vermindering van productie en consumptie in welvarende economieën, met name in het Mondiale Noorden, en is daarbij expliciet politiek van aard: het stelt het kapitalistische groeimodel en de bijbehorende machtsstructuren rechtstreeks ter discussie. De welzijnseconomie sluit conceptueel nauw aan bij postgroei doordat zij het bbp afwijst als primair beleidsdoel en menselijk en ecologisch welzijn centraal stelt. In de praktijk functioneert de wellbeing economy echter minder als een regime-confronterende strategie. Het uitdagen van macht en kapitaal gebeurt hier vooral indirect, via nieuwe indicatoren, meetmethoden en beleidsprioriteiten, waardoor verandering geleidelijk van binnenuit bestaande instituties wordt nagestreefd. Maar juist daar schuilt ook een spanning: wanneer een systemisch kader zoals de donut-economie wordt hergebruikt als richtsnoer voor individuele actoren, projecten of organisaties, verschuift de focus van collectieve, structurele verandering naar incrementele aanpassingen op lokaal of individueel niveau. Terwijl geen enkele actor op zichzelf binnen planetaire grenzen kan opereren, worden systeemgrenzen zo vertaald naar optimalisatiedoelen voor afzonderlijke organisaties. Het is dus zaak om te voorkomen dat de structuren die overschrijding veroorzaken grotendeels intact blijven, terwijl de verantwoordelijkheid voor verandering wordt neergelegd bij actoren die die structuren niet fundamenteel kunnen beïnvloeden.

Degrowth, donut-economie, welzijnseconomie, en commons-gebaseerde benaderingen en ecologische macro-economie overlappen in diagnose, maar verschillen sterk in strategie en concurreren soms om legitimiteit, financiering of invloed. Op zoek naar gemeenschappelijke uitgangspunten van deze en andere benaderingen zijn inmiddels tal van overzichtsstudies, beleidsrapporten en maatschappelijke projecten verschenen, die min of meer tot dezelfde conclusies komen (tabel 1).^{94,95,96,97} De kern van deze opkomende perspectieven is dat we een manier van

samenleven moeten faciliteren waarin productie en consumptie in balans zijn met planetaire grenzen en geen anderen schaden. Het gaat er dan ook niet om te bepalen welk concept theoretisch superieur is, maar welke samenstelling van ideeën daadwerkelijk beweging in de samenleving kan brengen. De vraag is niet wie er gelijk heeft, maar welke combinatie er nodig is op het gebied van schaal, kwaliteit en efficiëntie, en wat vraagt dat van individuen, de maatschappij, beleid, ondernemers en instituties.⁹⁸ Bewegingen boeken vooruitgang door eenheid van richting, niet door unanimiteit van gedachte.

Tabel 1. Overzicht van gemeenschappelijke categorieën en richtingen binnen post-groei initiatieven

Categorie	Dominant huidig regime	Transformatieve richting
Mens	Mens als <i>homo economicus</i> : rationeel, calculerend en gericht op eigenbelang en materiële maximalisatie.	Holistisch mensbeeld & pluraliteit van waarden: mensen zoeken primair betekenis en verbondenheid met anderen, natuur en zichzelf.
Waarde	Waarde gereduceerd tot geld en groei (BBP) als doel op zich.	Herdefiniëren van waarde: meervoudig, inclusief zorg, gemeenschap, ecologie en welzijn. Groei is geen doel, maar welzijn binnen grenzen wel.
	Financiële sector als zelfverrijkend en losgezongen van de reële economie.	Financieel systeem hervormen: financiën weer dienend maken aan de reële economie; democratische controle en belastingverschuiving van arbeid naar vermogen, vervuiling en grondstoffen.
Consumptie	Uitgaan van oneindige groei, los van planetaire grenzen. Hierbij is natuur als kapitaal vervangbaar door technologie of geld.	Welzijn binnen grenzen & beperkte substitueerbaarheid: natuurlijk kapitaal is fundamenteel, andere vormen van kapitaal hangen ervan af. Fysieke grenzen zijn hard en niet oplosbaar met geld alleen.
Productie	Focus op efficiëntie en schadebeperking; "minder slecht" i.p.v. echt goed.	Regeneratief ontwerp: universele levensbehoeften (huisvesting, voedsel, energie) zo organiseren dat ze ecologisch herstel en maatschappelijke cohesie stimuleren. Biobased productie, circulaire materialen en lokaal verankerde stromen.
Eigenaarschap	Beleid top-down ontworpen, gedomineerd door technocratie en marktmechanismen; burgerinvloed is marginaal.	Participatie & democratisering: besluitvorming organiseren op het laagst effectieve niveau (subsidiariteit), met gemeenschappen die zeggenschap krijgen over essentiële hulpbronnen. Eigenaarschap verschuift naar commons en steward ownership.
Verdeling	Economie wordt gezien als een lineair en voorspelbaar systeem, primair gestuurd door prijsmechanismen en individuele keuzes, waarbij relaties, zorg en onderlinge afhankelijkheden grotendeels buiten beeld blijven.	De economie begrijpen als een complex adaptief systeem en als een netwerk van relaties. Dit vraagt om erkenning van terugkoppelingen, lock-ins en tipping points, maar ook om het zichtbaar maken van zorg, afhankelijkheden en sociale verankering. Het vergt samenwerking tussen disciplines en maatschappelijke actoren om de economie niet langer te reduceren tot individueel gedrag en prijssturing, maar te benaderen als een dynamisch geheel van ecologische, sociale en morele verbanden.
	Geloof in trickle-down economics: groei komt vanzelf iedereen ten goede, marktmechanismen zijn neutraal en rechtvaardig.	Gelijkheid, rechtvaardigheid & inclusie: De markt is niet neutraal maar afhankelijk van mens- en wereldbeeld. Actief herverdelen m.b.t. basisbehoeften, ongelijkheden aanpakken en machtsstructuren bevragen.
	Kapitalisme wordt gezien als eindpunt van economische ontwikkeling; koloniale structuren blijven intact.	Post-kapitalisme & dekolonisatie: erkennen dat het huidige systeem historisch en tijdelijk is; nieuwe vormen van eigendom, samenwerking en mondiale rechtvaardigheid ontwikkelen.

Hoewel een echte transitie nog uitblijft, zijn urgentie en belofte duidelijk aanwezig. Voortzetting van economische groei is kostbaar, desastreus en onrechtvaardig, maar een abrupt einde aan fossiele, extractieve en oneerlijke groei kan ook enorme schokken veroorzaken in werkgelegenheid, investeringen en opgebouwde rijkdom. Tegelijk biedt het de kans op een economie binnen ecologische grenzen, waarin rechtvaardigheid, democratie en welzijn centraal staan. De uitdaging is duidelijk: hoe bewegen we voorbij groei, door de toenemende systeemdruk, polarisatie en belangen van fossiele, agro-industriële en financiële actoren heen, en vinden we de argumenten, voorbeelden, overtuiging en wetenschappelijke onderbouwing voor een gewenste economische transitie?

5. De nieuwe economie vanuit de praktijk en de baten van iets doen

De meeste studies naar de kosten van niets doen verzanden op de een of andere manier in een (papieren) oproep om “beter beleid” te maken. Maar net als de algemene belofte van veel van de ‘nieuwe economie’ concepten hebben dit soort oproepen vooralsnog weinig effect. Gelukkig wordt de nieuwe economie niet alleen in theorie beschreven, maar ook al in de praktijk voorgeleefd door initiatieven die elk op hun eigen manier laten zien hoe het anders kan. In deze nieuwe economische praktijken wordt in zekere zin op kleine schaal principes van een post-groei economie uitgetoetst.⁹⁹ Hierbij denken we aan maatschappelijk ondernemerschap, initiatieven vanuit samenleving of overheid, die op een nieuwe manier proberen basisbehoeften te organiseren. Of het nu gaat om voedsel, energie, zorg, wonen of mobiliteit: het is zoeken naar een manier van produceren en consumeren die niet afhankelijk is van fossiele extractie, en goedkoper en toegankelijker is. Op kleine schaal laten initiatieven op dit soort gebieden zien dat een economie die is ingericht op het ecologisch en rechtvaardig organiseren van basisbehoeften niet alleen mogelijk is, maar ook een breed scala aan positieve effecten kan opleveren: van het vergroten van individueel welzijn en het versterken van sociale cohesie tot het bevorderen van lokale veerkracht, het verminderen van milieu-impact, en het creëren van innovatieve vormen van samenwerking en gemeenschapsvorming.

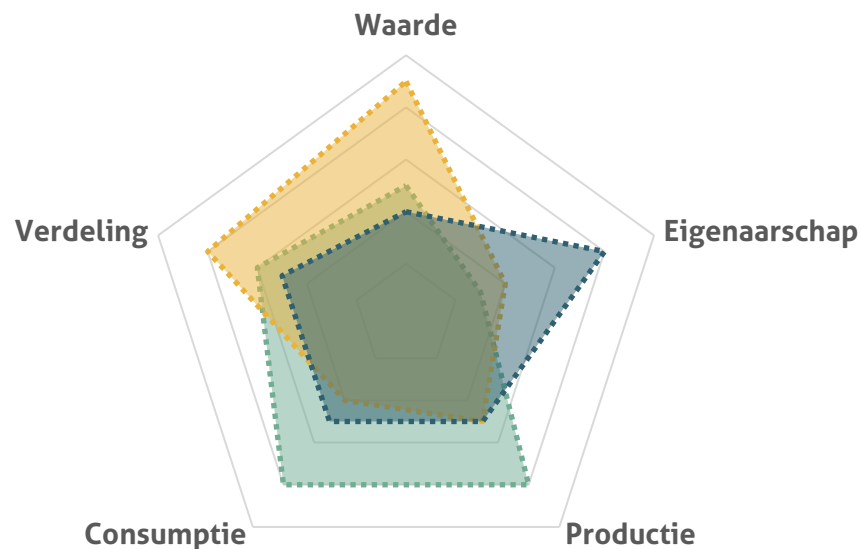
Er is echter geen enkele alternatieve praktijk die in één keer de huidige norm kan vervangen. Zoals de meeste transities wordt ook de economische transitie gekenmerkt door diversiteit en pluraliteit. Niet vanwege gebrek aan transformatieve wil, maar vanwege de realiteit waarbij ook deze initiatieven vooralsnog binnen een huidig systeem geforceerd zijn te opereren, kan een individuele praktijk in beperkte mate transformatief ogen. Echter, in samenhang wordt een bredere beweging zichtbaar: een collectieve wolk van initiatieven die gezamenlijk op alle domeinen een alternatieve norm begint te vormen (figuur 1). Juist doordat initiatieven die transformatief zijn op hun eigen domein samenwerken en uitwisselen met initiatieven die op een ander domein transformatief bezig zijn verspringen we van losse, op zichzelf staande, individuele praktijken naar een beweging die meer is dan de som der delen. Als we van een afstand naar de praktijk van de nieuwe economie kijken, dan kunnen we vijf domeinen benoemen waarop ze tegen barrières aanloopt, maar tegelijkertijd ook inzicht ontwikkelen in hoe die barrières te overwinnen en hoe de randvoorwaarden voor verdere verspreiding er uit kunnen zien.

Waarde

Een nieuwe economie vraagt om een bredere, meervoudige betekenis van waarde waarin ook biodiversiteit, schone lucht, schoon water en (preventieve) gezondheid meetellen. Steeds meer initiatieven maken deze waarden expliciet. True Price en de Impact Economy Foundation brengen verborgen maatschappelijke en ecologische kosten in kaart, terwijl platforms als de Natural Capital Coalition en de Value Balancing Alliance werken aan methodieken om natuur- en sociale waarde standaard te integreren in bedrijfsrapportages. Ook op beleidsniveau ontstaan bewegingen, zoals de Wellbeing Economy Governments Partnership (WEGo), waarin landen als Schotland, IJsland en Nieuw-

Zeeland samen zoeken naar een economie die welzijn boven bbp-groei stelt. Dichter bij huis werken initiatieven als de Monitor Brede Welvaart (CBS) en het PBL aan manieren om bredere waarde zichtbaar te maken in de nationale besluitvorming.

DE DOMEINEN VAN DE NIEUWE ECONOMIE

Figuur 1. De domeinen van de nieuwe economie. Praktijkinitiatieven functioneren vrijwel altijd binnen een van deze domeinen en zijn in meer (verder naar buiten) of mindere (verder naar binnen) mate transformatief ten opzichte van de huidige norm.

Eigenaarschap

Op het gebied van eigenaarschap ontstaan nieuwe vormen die ondernemerschap minder afhankelijk maken van aandeelhouders, zoals coöperaties, commons-gebaseerde modellen (bijvoorbeeld community land trusts) en vormen van publiek of hybride eigendom waarin collectieve belangen vooropstaan. Een bekend model is steward-ownership, waarbij stemrecht en economisch recht van elkaar gescheiden zijn, zodat een onderneming zich kan richten op haar bestaansreden; grote bedrijven zoals Carlsberg en Bosch passen dit toe. Hoewel dit interessant is, toont de praktijk dat steward-ownership niet automatisch leidt tot een duurzame bedrijfsvoering: bedrijven zoals Rolex hebben steward-structuren, maar dragen via grondstoffenwinning en marketing bij aan biodiversiteitsverlies. Steward-ownership is bovendien gevoelig voor elite-capture, aangezien een klein bestuur de koers kan bepalen, en statuten of regels relatief eenvoudig om te buigen. Werknemerscoöperaties bieden hier een robuuster alternatief: de democratische inspraak van leden is verankerd in de eigendomsstructuur, wat bescherming biedt tegen kortetermijnbelangen en overnames. Mondragón in Baskenland is een sprekend voorbeeld: met 80.000 werknemer-eigenaren en een omzet van 11 miljard euro per jaar concurreert het wereldwijd in diverse sectoren, van fietsen (Orbea) tot hightech-componenten en cultuurprojecten (Guggenheim Bilbao, Basque Culinary Center).¹⁰⁰ Onderzoek laat zien dat werknemerscoöperaties gezondere en gelukkiger werknemers hebben, start-ups een hogere overlevingskans kennen, en coöperaties crises beter doorstaan dankzij mechanismen voor wederzijdse ondersteuning binnen het netwerk. Ze denken langeretermijn, wat bijdraagt aan duurzamere bedrijfsvoering dan conventioneel kapitalisme.¹⁰¹ De impact van dit model op Baskenland illustreert het potentieel: van een regio met hoge werkloosheid en lage sociaaleconomische welvaart in de jaren zeventig en tachtig, groeide het uit tot de op één na rijkste regio van Spanje, met een van de laagste armoede-indexen van Europa en uitstekende scores op de Human Development Index, inclusief levensverwachting die tot de hoogste ter wereld behoort.^{102, 103, 104} Deze transformatie staat in scherp contrast met andere regio's die getroffen

werden door globalisering, liberalisering en de verschuiving van productie naar Azië, zoals het industriële hartland van de Verenigde Staten en Noord-Engeland,¹⁰⁵ en laat zien dat coöperatieve, collectief verankerde vormen van eigenaarschap een krachtig middel kunnen zijn om economische duurzaamheid, sociale gelijkheid en veerkracht te realiseren.

Productie

In een nieuwe economie verschuift productie van grootschalig en lineair naar circulair, lokaal en regeneratief. Productie vindt zoveel mogelijk plaats in de nabijheid van consumptie, met gebruik van hernieuwbare, biobased en circulaire grondstoffen. Nieuwe technologieën en samenwerkingsvormen maken het mogelijk dat kosten niet langer worden afgewenteld op milieu en samenleving, maar structureel worden doorberekend en teruggevoerd naar de producent. Bekende bedrijven zoals Patagonia, ASKET, Auping, Tony's Chocolonely, Fairphone en Repeat tonen dat duurzame productie samen kan gaan met kwaliteit, en brede maatschappelijke impact, terwijl collectieve initiatieven zoals het Urban Mining Collective en Biobased Nederland laten zien hoe kringlopen in de bouwsector gesloten kunnen worden. Myne laat zien dat het door metaalafval op een hoogwaardigere manier te scheiden gerecyclede materialen van hoogwaardigere kwaliteit kan leveren. Deze omslag naar kwaliteit over kwantiteit heeft het bedrijf een verviervoudiging van de omzet opgeleverd. United Economy faciliteert onderlinge transacties tussen duurzame bedrijven en organisaties, en biedt overheden een kanaal om bewust in te kopen. Zo wordt verduurzaming steeds meer gekoppeld aan collectief eigenaarschap, gedeelde verantwoordelijkheid en nieuwe vormen van waardecreatie. Dit kan een bedreiging zijn voor een (financieel) verdienmodel, omdat minder vaak een nieuw product verkopen minder omzet kan betekenen. Dit hoeft echter niet zo te zijn wanneer er omzet gegenereerd kan worden uit aanvullende diensten zoals personalisatie, onderhoud, en reparatie. Vandaar ook dat productie in een nieuwe economie meer draait om het aanbieden van diensten dan om het produceren van producten. Hierbij speelt de relatie tussen de producent en de consument een cruciale rol.

Consumptie

Consumptie verandert in dit model van een drijvende kracht achter uitputting naar een middel om werkgelegenheid, circulariteit en maatschappelijke waarde te versterken. Dat betekent niet méér kopen, maar anders consumeren: met nadruk op kwaliteit, hergebruik en reparatie in plaats van kwantiteit en vervanging. Consumenten spelen hierin een actieve rol, onder meer door deel te nemen in lokale productie (energiecoöperaties, stadslandbouw) en door bewuste keuzes te maken op basis van echte prijzen die ecologische en sociale kosten weerspiegelen. Stichting Just Enough benadrukt dat genoeg vaak beter is dan meer, en biedt via een productwijzer inzicht in bedrijven die produceren binnen planetaire grenzen.¹⁰⁶ Ook ontstaan alternatieven in mobiliteit, zoals MyWheels, Future Mobility Network en Deelfiets Nederland, en in consumptie van kleding, gereedschap en elektronica via platforms als het United Repair Center. Door deze initiatieven wordt consumptie steeds meer verbonden met verantwoordelijkheid, regeneratie en samenwerking.

Verdeling

De vraag hoe de vruchten van productie en consumptie verdeeld worden, staat centraal in een nieuwe economie. Hier gaat het niet alleen om inkomensverdeling, maar ook om toegang tot betaalbare basisvoorzieningen zoals wonen, voedsel, zorg, onderwijs, water en energie. De opkomst van regeneratieve voedselsystemen herdenkt zowel het wat als het hoe van onze voedselketens. Initiatieven zoals de Robin Food Coalition, Nowastearmy, Fork Ranger, de Landbanking Group en Chocolatemakers laten zien hoe voedsel, grond en distributie anders gewaardeerd en georganiseerd kunnen worden om verspilling te minimaliseren en lokale kringlopen te versterken. In de gebouwde omgeving ontstaan experimenten met collectieve watersystemen en gezamenlijke aanpak van funderingsproblemen, waarbij produceren en verdelen hand in hand gaan. Een economie die

begrepen wordt als complex adaptief systeem vraagt erkenning van terugkoppelingen, lock-ins en tipping points, maar ook van zorg, afhankelijkheden en sociale verankering. Dat betekent dat beleid en instituties ongelijkheid actief moeten tegengaan, machtsstructuren bevragen en herverdeling organiseren op ecologische, sociale én financiële dimensies. Het streven is niet alleen naar gelijkheid in kansen, maar ook naar inclusieve besluitvorming en rechtvaardige machtsverhoudingen, waarbij gemeenschappen eigenaarschap en zeggenschap krijgen over de middelen die hun leven bepalen.

6. Kennis-in-Actie

Samen vormen deze uiteenlopende initiatieven geen blauwdruk, maar wel een veelkleurig palet van transitiepraktijken. Elk van hen raakt aan verschillende domeinen van de economie, maar gezamenlijk maken ze zichtbaar dat de contouren van een nieuwe economie al aanwezig zijn. Tegelijkertijd laten deze voorbeelden zien dat het uitvoeren en opschalen van zulke initiatieven uitdagingen met zich meebrengt, zoals het waarborgen van structurele financiële duurzaamheid, het navigeren van bestaande beleidskaders en marktdynamieken, en het ontwikkelen van inclusieve modellen die diversiteit en gelijke toegang garanderen. Ook is dit perspectief existentieel bedreigend voor het huidige (locked-in) functioneren van de BV Nederland. Het impliceert een decentralisatie van controle en eigenaarschap, het behoud van winst en waarde voor de gemeenschap in plaats van externe financiers en een beperktere geldgroei tegenover een herstel van ecologische en sociale waarden. Idealistisch en idealiter is dit een wereld waarin er veel minder overheid maar ook veel minder grootbedrijf en industrie nodig is voor gelukkig en gezond leven. Het versterken van die pluraliteit vanuit gedeelde uitgangspunten en geratificeerde normen, is de kern van een nieuwe economische agenda.

Het KIN ziet dit soort transitiepraktijken als vertrekpunt voor een onderzoeksagenda: de praktijk bevraagt en verwerpt de huidige norm vanuit de hypothese dat een economische transitie mogelijk en gewenst is. Elke initiatief onderzoekt op zijn eigen manier hoe de nieuwe economie er uit ziet en ontwikkeld kan worden door het te doen. Om een volgende fase te ondersteunen, wil het KIN de kennis in de praktijk van economische transitie samenbrengen met onderzoek, beleid en bedrijfsleven. Door de economische analyses van *de kosten van niets doen*, te verbinden aan de praktijk van *de baten van iets doen*, willen we samen onderzoeken welke stappen producenten, onderzoekers, beleidsmakers, ondernemers en maatschappelijke organisaties kunnen zetten en welke onderzoeksvragen dit proces kunnen voeden.

Het doel van een KIN transitieprogramma is te leren van de nieuwe praktijken waar de barrières in het huidige regime zitten en welke (institutionele) randvoorwaarden er voor gewenste transitie nodig zijn. Vanuit praktijkvoorbeelden en bestaande initiatieven onderzoeken we waar de energie zit, waarom het daar lukt, en hoe dat op verschillende niveaus effect kan hebben. De meerwaarde van het samenbrengen van onderzoek en praktijk is het ondersteunen, legitimeren, institutionaliseren en potentieel op veel grotere schaal helpen verspreiden. In dit proces zetten we onderzoek, creativiteit, verbeelding en actie in als instrumenten om verder te komen. We richten ons op:

- (Onderzoekende) vragen gezamenlijk scherp stellen
- Onderzoek financieren dat direct op interventies inzet
- Community building en het verbinden van initiatieven
- Doorbreken van dominante praktijken en openingen creëren voor lange-termijn systeemverandering
- Ondersteunen van gewenste alternatieve praktijken

Zo bouwen we aan een nieuw economisch verhaal dat toekomstbestendig is en recht doet aan mens, natuur en samenleving.

7. Crutzenworkshop

De Crutzenworkshop op 28 en 29 januari richt zich op de plekken waar economische activiteit, maatschappelijke waarden en ecologische grenzen samenkomen, en waar transitiepraktijken daadwerkelijk effect kunnen hebben. Economie is een abstract thema, en groeidwang een systemisch probleem, maar bedrijven, initiatieven en organisaties ervaren de gevolgen in de dagelijkse praktijk. Tijdens de workshop onderzoeken we gezamenlijk hoe we de balans kunnen vinden tussen gescheiden werelden van aanbesteding en beheer, kosten en baten, regelgeving en praktijk. Voorbeelden van thema's waarop we tijdens de kosten van niets doen en de baten van iets doen verder kunnen onderzoeken zijn onder andere de agrarische sector, de gebouwde omgeving en de lokale economie, maar er zijn uiteraard meer plaatsen waar de kosten van niets doen en de baten van iets in de praktijk gebracht kunnen worden.

Het huidige voedselsysteem is geoptimaliseerd voor maximale productie via kunstmest, pesticiden, schaalvergroting en marktwerking, en wordt ondersteund door financiële systemen, overheden en kennisinstellingen. Dit model levert economische groei en goedkoop voedsel, maar de kosten van niets doen zijn enorm: bodemuitputting, ecologische schade en kwetsbaarheid voor klimaatverandering. Alternatieve landbouwpraktijken zoals biologisch, regeneratief en kortere ketens kunnen veerkracht vergroten, voedingswaarden verbeteren en bijdragen aan gezondere diëten, terwijl ze tegelijk economische en ecologische winst opleveren.

In de gebouwde omgeving zijn klimaatrisico's nu al tastbaar: overstromingen, hittestress en verdroging zijn nu al kostenposten en leiden tot toenemende financiële risico's in de toekomst. Van hele wijken die met funderingsproblematiek kampen tot onverzekerbare gebieden en onbewoonbare wijken. Voor verzekeraars, banken en financiers, maar ook huiseigenaren en huurders zijn de kosten van niets doen dus serieus en potentieel dramatisch. Tegelijkertijd is de woningmarkt geïndividualiseerd, de huurmarkt geliberaliseerd en vastgoed een investeringsobject geworden. De wooncrisis gaat daarom zowel over betaalbaarheid, en (vastgelopen) productie, als over de noodzaak om in de bestaande voorraad te verduurzamen, flexibiliseren en de-financialisieren. Het is duidelijk dat er ingrijpende veranderingen nodig zijn, en aanwijzingen dat er potentieel enorme winst in een georkestreerde transitie te behalen is. Door slimmere en publieke financiële strategieën, andere vormen van biobased, circulair en energieleverend renoveren en bouwen, duurzaam schadeherstel, democratisering en collectivisering van wonen, flexibilisering en industrialisering van renovatie en bouwen kunnen potentieel de risico's van klimaatverandering beter opvangen, een positieve bijdrage geleverd aan mitigatie, maar kan ook nieuwe werkgelegenheid gecreëerd, de kosten van wonen omlaag gebracht en een bijdrage geleverd aan gezondheid en een gezonde leefomgeving. Maar hoe maken we dit soort alternatieven financieerbaar, hoe maximaliseren we de (zachte) baten), hoe maken we de collectieve kosten van niets doen toerekenbaar aan degenen die eraan verdienen, en de winst van transitie inbaar voor degenen die in transitie investeren?

Ook de lokale economie vormt een cruciale landingsplaats: onder andere tijdens de COVID-pandemie werd duidelijk dat de lokale economie van nabijheid, vertrouwde productie en korte ketens een manier is om veerkracht te ontwikkelen. Het leidt bovendien tot behoud van financiële waarde in een gebied, sterkere onderlinge relaties en meer duurzame productie. Het is de context waarbinnen bedrijven die een duurzame of sociale missie en nieuwe meer democratische eigendomsvormen hebben succesvol kunnen worden. De potentiële winst is daarmee niet alleen economische veerkracht maar ook sterkere regionale economische groei, meer duurzame productie en consumptie en over de gehele linie meer ruimte voor publieke investeringen. Maar hoe kunnen dit soort alternatieve economische en financiële systemen worden gefaciliteerd? Hoe kan de collectieve winst van deze transitie afgezet tegen de potentiële particuliere verliezen? Welke randvoorwaarden en economische principes hebben bedrijven nodig om hierin succesvol te worden?

Om deze en andere vragen te kunnen beantwoorden zullen binnen elke “landingsplek” ook integratieve thema’s zoals wet- en regelgeving, actieonderzoek en netwerkvorming, een belangrijke rol spelen. Deze thema’s helpen om de verbinding te leggen tussen verschillende praktijken, sectoren en kennisgebieden, zodat transitie-inspanningen elkaar versterken en gezamenlijk effect hebben op systeemniveau.

Tijdens de workshop onderzoeken we met elkaar welke concrete vraagstukken zich het best lenen om deze onderzoeksagenda op te ontwikkelen. Hierbij is het voor het KIN van belang dat:

- Er een uitgesproken urgentie vanuit klimaat is
- Dat er kosten van niets doen zijn die in het huidige model structureel genegeerd worden
- Dat de winst van transformatie potentieel groot is
- Dat er duidelijke praktijken zijn die de winst-hypothese basis geven
- Dat er duidelijke vormen van (bestaande) kennis zijn die gemobiliseerd kunnen worden

Binnen de Kennis in Actie call die het KIN zal financieren ligt het uitgangspunt dus niet bij verder theoretisch onderzoek, maar bij het benutten van bestaande economische transitiepraktijken: waar zijn de kosten van niets doen tastbaar, hoe kunnen we de baten van actie maximaliseren, en hoe dragen deze praktijken bij aan structurele systeemveranderingen?

8. Bronvermelding

- ¹Hoekstra, R. (2019). *Replacing GDP by 2030: Towards a common language for the well-being and sustainability community*. Cambridge University Press.
- ²Claassen, R., Schoenmaker, D., & Schramade, W. (2024). *Ruim twee derde bedrijfswinsten is ten koste van mens en milieu*. *ESB*, 109(4838).
- ³Tiddens, H. (2025). Nature as Value Standard: Three Measures for Creating a Monetary System That Protects the Foundations of Our Existence-Instead of Destroying Them.
- ⁴Monbiot, G., & Hutchison, P. (2024). *Invisible doctrine: The secret history of neoliberalism*. Penguin.
- ⁵[The rapid growth in global wealth | McKinsey](#)
- ⁶<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/April>
- ⁷[Global Monitoring Report on Non-Bank Financial Intermediation 2025](#)
- ⁸Koopmans, J.-J. (2021). Lonen blijven sterk achter bij arbeidsproductiviteit. *Economisch Statistische Berichten (ESB)*, 106(4795), 050–053.
- ⁹Schneemelcher, P., & Ständer, P. (2018). *Wage-productivity gap — Four tales from the eurozone*. Jacques Delors Institut – Berlin.
- ¹⁰Bollen, T. (2025). *Geld genoeg, maar niet voor jou: Hoe heroveren we de macht over ons geld?* Follow The Money Publishing.
- ¹¹Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century* (A. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press.
- ¹²Grandjean P, Clapp R. Perfluorinated Alkyl Substances: Emerging Insights Into Health Risks: Emerging Insights Into Health Risks. *NEW SOLUTIONS: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*. 2015;25(2):147-163. doi:[10.1177/1048291115590506](https://doi.org/10.1177/1048291115590506)
- ¹³Safavi, L., & Howard, P. (2025, October 14). *Evaluating the full cost of PFAS: Considerations for cost-benefit analysis and regulatory design*. Institute for Policy Integrity at New York University School of Law. <https://policyintegrity.org>
- ¹⁴Systemiq. (2025). Invisible ingredients: Tackling toxic chemicals in the food system.
- ¹⁵Chancel, L., Gómez-Carrera, R., Moshrif, R., Piketty, T., et al. World Inequality Report 2026, World Inequality Lab. wir2026.wid.world
- ¹⁶World Inequality Lab. (2024). *Inequality persists at extremely high levels globally*. World Inequality Database.
- ¹⁷Olthaar, M. (2025). *Alles van waarde: Een nieuwe kijk op arbeid, geld en geluk*. Bot Uitgevers.
- ¹⁸Graeber, D. (2011). *Debt: The first 5,000 years*. Melville House Publishing.
- ¹⁹Ministry of Business, Innovation & Employment & Business and Economic Research Limited. (2025). *Te Ōhanga Māori 2023 – The Māori economy 2023* [Report]. Government of New Zealand.
- ²⁰IPBES (2024). Summary for Policymakers of the Thematic Assessment Report on the Underlying Causes of Biodiversity Loss and the Determinants of Transformative Change and Options for Achieving the 2050 Vision for Biodiversity of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. O'Brien, K., Garibaldi, L., Agrawal, A., Bennett, E., Biggs, O., Calderón Contreras, R., Carr, E., Frantzeskaki, N., Gosnell, H., Gurung, J., Lambertucci, S., Leventon, J., Liao, C., Reyes García, V., Shannon, L., Villasante, S., Wickson, F., Zinngrebe, Y., and Perianin, L. (eds.). IPBES secretariat, Bonn, Germany. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11382230>
- ²¹Stegeman, H. (2025). Transforming economics for sustainability: From incremental to radical change.
- ²²[33 Things They Never Told You About Capitalism - Part 1](#)
- ²³Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- ²⁴Sen, A. K. (1977). Rational fools: A critique of the behavioral foundations of economic theory. *Philosophy & public affairs*, 317-344.
- ²⁵Knoester, L., Pereira, A., van Onzenoort, V., Stefański, A., van der Woude, T., Jacobs, J., Mosan, B., Villegas Hernandez, L.A., Laan, A., Rega, D., Domen, L., Vetter, C. B., Schleper, S., Swierstra, T., Dix, G. (2025). *Fossil Fuel Industry Involvement in Dutch Academia*.
- ²⁶Mellink, B., & Oudenampsen, M. (2022). *Neoliberalisme: Een Nederlandse geschiedenis*. Boom Uitgevers.
- ²⁷[Hoe BP de gevolgen van 's werelds grootste olieramp probeerde te bagatelliseren - Follow the Money - Platform voor onderzoeksjournalistiek](#)

-
- ²⁸ Friedman, M. (1970, September 13). *The social responsibility of business is to increase its profits*. *The New York Times Magazine*
- ²⁹ Tepper, J., & Hearn, D. (2018). *The myth of capitalism: Monopolies and the death of competition*. Wiley & Sons Ltd
- ³⁰ Pistor, K. (2019). *The code of capital: How the law creates wealth and inequality*. Princeton University Press
- ³¹ Aliaj, O., Learner, S., de la Torre Arenas, I., Joiner, S., Louch, W., & Wiggins, K. (2024, 24 juli). *How private equity tangled banks in a web of debt*. Financial Times.
- ³² Thinking Ahead Institute. (2024). *The world's largest asset managers: AUM surges to record \$140 trillion*. Willis Towers Watson.
- ³³ Baran, P. A., & Sweezy, P. M. (1966). *Monopoly capital: An essay on the American economic and social order*. Monthly Review Press.
- ³⁴ Snyder, T. (2025). *On freedom*. Random House.
- ³⁵ Quinn, W., & Turner, J. D. (2020). *Boom and bust: A global history of financial bubbles*. Cambridge University Press.
- ³⁶ [Did Hyman Minsky Find the Secret Behind Financial Crashes? – Levy Economics Institute of Bard College](#)
- ³⁷ Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: Debunking public vs. private sector myths*. Anthem Press
- ³⁸ [Ontdek in deze video waarom winsten in ons geldstelsel privaat zijn, en verliezen publiek - Follow the Money - Platform voor onderzoeksjournalistiek](#)
- ³⁹ Blakeley, G. (2024). *Vulture capitalism: How to survive in an age of corporate greed*. Bloomsbury Publishing
- ⁴⁰ [Het idee van vooruitgang is normatief geworden: jij zult geloven dat het beter wordt | de Volkskrant](#)
- ⁴¹ McDonald, S. M. (2025). *Progress: A history of humanity's worst idea*. HarperCollins Publishers.
- ⁴² Fransen, T. (2024). *In onze tijd: Leven in het Calamiteitperk*. Alfabet Uitgevers
- ⁴³ [The controversy of carbon footprints - Fuel Our Democracy](#)
- ⁴⁴ Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin III, F. S., Lambin, E., ... & Foley, J. (2009). Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and society*, 14(2).
- ⁴⁵ Jackson, T., & Victor, P. A. (2019). Unraveling the claims for (and against) green growth. *Science*, 366(6468), 950-951.
- ⁴⁶ Parrique, T., Barth, J., Briens, F., Kuokkanen, A., & Spangenberg, J. H. (2019). Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability. *European Environmental Bureau*.
- ⁴⁷ Wanner, T. (2015). The new 'passive revolution' of the green economy and growth discourse: Maintaining the 'sustainable development' of neoliberal capitalism. *New Political Economy*, 20(1), 21-41.
- ⁴⁸ Hedlund, N. H. (2023). *Visionary realism and the emergence of a eudaimonistic society: Metatheory in a time of metacrisis* (Doctoral dissertation). University College London.
- ⁴⁹ [Klimaatrisico's financiële sector | Dashboard | De Nederlandsche Bank](#)
- ⁵⁰ [The economy and banks need nature to survive](#)
- ⁵¹ European Environment Agency. (2023). *Economic losses and fatalities from weather- and climate-related extremes in Europe*. EEA
- ⁵² European Central Bank. (2023). *Climate-related risks and financial stability*. ECB Occasional Paper Series.
- ⁵³ Fi-compass, 2025, <https://www.fi-compass.eu/library/market-analysis/insurance-and-risk-management-tools-agriculture-eu>.
- ⁵⁴ Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. (2024). *Goed gefundeerd: Advies om te komen tot een nationale aanpak funderingsproblematiek* (Rli-advies, 19 februari 2024).
- ⁵⁵ Kotz, M., Wenz, L., Stechemesser, A., Kalkuhl, M., & Levermann, A. (2024). Economic impacts of climate change at mid-century. *Nature*, 628, 551–557.
- ⁵⁶ Lenton, T. M., et al. (2021). *Economic impacts of tipping points in the climate system*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*
- ⁵⁷ CDP. (2023). *Financial impact of climate change on corporations*. CDP Worldwide.
- ⁵⁸ European Central Bank. (2023). *Climate change and inflation*. ECB Economic Bulletin, Issue 2/2023
- ⁵⁹ D. Lemoine, Climate change has already made the United States poorer, *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 122 (51) e2504376122, <https://doi.org/10.1073/pnas.2504376122> (2025).

-
- ⁶⁰ European Environment Agency. (2024). *Closing the climate insurance protection gap in Europe*. EEA.
- ⁶¹ Swiss Re Institute. (2024). *The economics of climate change*. Swiss Re.
- ⁶² Network for Greening the Financial System. (2023). *NGFS climate scenarios*.
- ⁶³ Blom, M., Bachaus, A., Boerdijk, S., de Gelder, E., Schep, E., de Vries, M., Vercoulen, P., & Bui, H. (2025). *Impact analysis Climate Plan 2025-2035: Effects on economy and broad prosperity* (CE Delft Report No. 24.240285.168). CE Delft.
- ⁶⁴ PBL – klimaatrisico’s in Nederland: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). (2024). *Klimaatrisico’s in Nederland*
- ⁶⁵ CPB – thema: Centraal Planbureau (CPB). (2025). *Klimaat en milieu*.
- ⁶⁶ Boston Consulting Group, Cambridge Judge Business School, & climaTRACES Lab. (2025). *Too hot to think straight, too cold to panic: Landing the economic case for climate action with decision makers*. Boston Consulting Group.
- ⁶⁷ Institute and Faculty of Actuaries & University of Exeter. (2025). *Planetary solvency: Finding our balance with nature* [Report]. Institute and Faculty of Actuaries.
- ⁶⁸ Leusink, E. (2018). *Naar een kosteneffectieve aanpak van klimaatadaptatie in Nederland* (White paper). Sweco / Klimaatadaptatie Nederland
- ⁶⁹ Blom, M., Barendregt, E., & Philippen, S. (2023). *Climate change and the Dutch housing market: Insights and policy guidance*. ING, Rabobank & ABN AMRO.
- ⁷⁰ [Klimaat-effectatlas Nederland - Klimaat-effectatlas](#)
- ⁷¹ [Klimaat-schadeschatter](#)
- ⁷² Baarsma, B., ter Haar, B., Wijnands, B., Blom, F., Wijers, H., Sheikh, H., Winter, J., van Beerschoten, M., Koopman, M., & Meskers, D. (2025). *Kiezen én Delen*. DenkWerk
- ⁷³ Stern, N. (2006). *Stern review: The economics of climate change*. HM Treasury.
- ⁷⁴ Scheepers, M. J. J., & Van der Linden, M. T. (2025). *Weerbaarheid van het energiesysteem tegen een energiecrisis: Effect van een prijsschok van fossiele energie op energie- en systeemkosten voor het huidige en toekomstige energiesysteem* (TNO-rapport R11805). TNO. Rapport in opdracht van de Nederlandse Vereniging Duurzame Energie.
- ⁷⁵ International Energy Agency. (2023). *Renewable Energy Market Update – June 2023*. IEA.
- ⁷⁶ Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth: A report for The Club of Rome’s project on the predicament of mankind*. Universe Books.
- ⁷⁷ Turner, G. M. (2008). A comparison of ‘The limits to growth’ with thirty years of reality. *Socio-Economics and the Environment in Discussion*, CSIRO.
- ⁷⁸ Nebel, A., Kling, A., Willamowski, R., & Schell, T. (2023). *Recalibration of Limits to Growth: An update of the World3 model*. *Journal of Industrial Ecology*.
- ⁷⁹ Geels, F. W. (2011). *The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms*. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 24–40.
- ⁸⁰ OECD. (2023). *OECD Economic Outlook 2023: Countering headwinds*. OECD Publishing.
- ⁸¹ World Bank. (2023). *Global Economic Prospects: Slow growth, policy challenges*. World Bank Group.
- ⁸² Japan: Bank of Japan. (2022). *Economic activity and outlook in Japan*.
- ⁸³ VK-lonen: OECD. (2023). *Labour compensation and wages in the UK*.
- ⁸⁴ Nederlands BBP 2023: CBS. (2024). *Bruto binnenlands product; kwartaal en jaar, marktprijzen*.
- ⁸⁵ CBS. (2023). *Monitor Brede Welvaart 2023*. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- ⁸⁶ Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2010). *Mismeasuring our lives: Why GDP doesn’t add up*. The New Press.
- ⁸⁷ Jackson, T. (2017). *Prosperity without growth: Foundations for the economy of tomorrow* (2nd ed.). Routledge.
- ⁸⁸ Schenderling, P. (2025). *Continent van de kwaliteit: Hoe Europa een eigen economische koers kan varen*. Bot Uitgevers.
- ⁸⁹ Planbureau voor de Leefomgeving. (2023). *Ruimtelijke Verkenning 2023: Vier scenario’s voor de inrichting van Nederland in 2050* (hooftrapport). Planbureau voor de Leefomgeving.
- ⁹⁰ Mandemaker, L., & Roodhuyzen, D. (2024). *Voor niets gaat de zon op: Toekomstverkenning over de verhouding tussen mens, natuur en technologie* (STT-102). Stichting Toekomstbeeld der Techniek.

-
- ⁹¹ Monaghan, C. (2025). *Fertile Ground: Europe's new economy landscape: Mapping and analysing actors working to transform Europe's economic system* (Commissioned by Partners for a New Economy). Metabolic.
- ⁹² Raworth, K. (2018). *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st century economist*. Chelsea Green Publishing.
- ⁹³ Jackson, T. (2020). Wellbeing Matters—tackling growth dependency. *An Economy That Works*.
- ⁹⁴ Kenter, J.O., Martino, S., Buckton, S.J. *et al.* Ten principles for transforming economics in a time of global crises. *Nat Sustain* **8**, 837–847 (2025). <https://doi.org/10.1038/s41893-025-01562-4>
- ⁹⁵ L. van der Horst *et al.* (2026). *Degrowth and postgrowth: A systematic literature review of growth-critical science*. *Ecological Economics*, *240*, 108830.
- ⁹⁶ Slingerland, M., van der Heijden, J., de Vries, A., & van der Horst, J. (2024). *Analysing the Beyond Growth Debate: Exploring Future Economic Pathways for the Netherlands* (TNO Publiek R11088). TNO.
- ⁹⁷ Buckton, S. J., Kenter, J. O., Mukherjee, N., Waddock, S., Anger-Kraavi, A., Martino, S., ... & Scarr, C. (2024). Reform or transform? A spectrum of stances towards the economic status quo within 'new economics' discourses. *Global Social Challenges Journal*, *3*(3), 382-421.
- ⁹⁸ Solving the Rubik's Cube of sustainability | Timothée Parrique | TEDxLausanne
- ⁹⁹ De Nooy van Tol, J. (2025). Voorlevers van de nieuwe samenleving: Pioniers, koplopers, volgers, verbinders, bouwers, slopers en kantelaars. Santasado.
- ¹⁰⁰ Roeters, S. (2022). *Miljardairs onder de guillotine: Op zoek naar alternatieven voor het kapitalisme*. Vrij Nederland.
- ¹⁰¹ Birchall, J. (2013). The potential of co-operatives during the current recession; theorizing comparative advantage. *Journal of entrepreneurial and organizational diversity*, *2*(1), 1-22.
- ¹⁰² Reuten, G. (2021). The employment performance of the Mondragon worker cooperatives 1983-2019.
- ¹⁰³ OECD. (2025). *A territorial approach to the Sustainable Development Goals in the Basque Country, Spain*. OECD
- ¹⁰⁴ [Sustainability in a small place: the Spanish Basque Country as a 21st Century model | openDemocracy](#)
- ¹⁰⁵ The Guardian. (2025, 18 december). *UK's former industrial regions face 'entrenched disadvantages' going back decades*.
- ¹⁰⁶ [De productwijzer geeft een betrouwbaar overzicht en beoordeling van de meest duurzame producten.](#)